

FONOLOŠKI SISTEM ROMSKOG JEZIKA I NJEGOV ALFABET

Romski jezik pripada grupi novoindijskih jezika. Ovi su nastali iz srednjeindijskih jezika, čija je osnova staroindijski (vedski i sanskrt).¹⁾

Na osnovu raspoloživih saznanja, pretpostavlja se da je romski jezik nastao u XI veku. Nije isključena mogućnost da je postojao još u X veku, ali nije osnovano pretpostavljati da je živio u periodu pre IX veka. Prema tome, romski jezik nastao je najverovatnije u periodu između IX i XI veka. To je, naravno, zaključak koji je proizašao iz filoloških istraživanja i lingvističkih analiza.²⁾ Međutim, neophodno je upozoriti da iz tog vremena nema nikakvih pouzdanih, to jest istorijskih tragova ni o Romima ni o romskom jeziku. Istorijski verodostojne hronike u kojima se pominju Romi potiču iz XII veka, a prvi tragovi romskog jezika datiraju tek iz XVI veka. Međutim, romski jezik počeo je sistematski da se proučava tek u XIX veku. Svi radovi publikovani od tada do danas pokazuju da je ovaj jezik doživio teritorijalno raslojavanje u vidu dijalekata i narečja, što se zapaža u njegovoj fonologiji, morfologiji, leksici, semantici i sintaksi.

Za opisivanje strukture romskih dijalekata obično se koristila nacionalna ortografija samog istraživača. U nedostatku boljeg sredstva, tome se moralo pribeći. Samo je, polazeći od

¹⁾ Radoslav Katičić, *Staroindijska književnost*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1973, str. 19–25.

²⁾ Ungfred Majerhofer, *Sanskrit — gramatika*, Berlin, 1953, str. 5.

toga, potrebno, odvojiti razlike koje su rezultat različitog izgovora od onih koje su nastale usled korišćenja različitih pisama. To ilustruje sledeći primer: u objavljenim radovima o Romima i rečnicima romskog jezika sintagma — odrednica „romski jezik” ima oblike: *románi czib, románi čib, rōmani tschib, románi tschiwi, romeni ššiv, romani tscheeb, rromani čhib, romani chib, rhomani čhib, romani čhib, romaji šjib*, itd.

To je osobito važno imati u vidu kada je reč o fonološkom sistemu romskog jezika, jer slova su, čak u idealnom slučaju, samo vizuelni i grafički znaci koji približno, a katkad i pogrešno, predstavljaju glasove.

FONOLOŠKI SISTEM

Tek kada su uspostavljene pokidane veze između jezika Roma sa jezicima u njihovoj pradžini, Indiji, stvorena je mogućnost za egzaktno proučavanje romskog jezika. Do današnjeg dana utvrđene su fonetske i leksičke paralele u velikom broju slučajeva između staroindijskih jezika, posebno sanskrtu, kao i genezijska srodnost romskog sa pojedinim novindijskim jezicima. Za to su najzaslužniji A. F. Pot, zatim F. Miklošič, koji je izložio osnovne linije fonetskog razvoja romskog jezika i napisao etimološki rečnik, naročito Sampson i Turner, čiji radovi omogućavaju da se stekne relativno celovita slika istorijskih promena jezika.

U svim dijalektima i narečjima romskog jezika — kako potvrđuju mnogobrojna istraživanja — postoje samoglasnici *a, o, u, e, i*. Pored ovih, konstatovano je da se u nekim dijalektima javljaju još *ā, ō, ū, ē, ī*. Pošto su Romi dolazili u doticaj sa neindijskim jezicima, zajedno s posuđenicama, prihvatili su i strane glasove, koji su vremenom počeli ulaziti i u izvorne romske reči, pa pojedini istraživači pored navedenih zapažaju i neke druge vokale ili vokalne grupe.

Da bi mogli da objasne vokalizam romskog jezika, filolozi su morali da koriste uporedno-istorijski metod, koji je inače nezaobilazan u fonološkim istraživanjima. Nastojeći da objasne koji od samoglasnika u romskom jeziku imaju ekvivalente u staroindijskim jezicima, prvenstveno u sanskrtu, istraživači su ustanovili sledeće:

A

Vokal *a* kao fonem u rečima romskog jezika ima svoje ekvivalente u staroindijskim ili sred-

njeindijskim jezicima (prakrtu i paliju), ili u jezicima iz novoindijske grupe, osobito u hindskom, radžastanskom, pandžabskom, gudžeratskom i urdu jeziku.

U izvornom obliku fonem *a* — *u* *incijalnoj poziciji* — javlja se ispred konsonantne grupe (dvostrukih konsonanata). To pokazuju sledeći primeri: *ač* vb. ostani: pali: *ačh*; (S — sanskrt). — *a* je negativni prefiks, *cal*, *calati* — *ići* = ne idi, ne kreći; P. (prakrt). *acch* — stani, čuti. Romsko *ač* javlja se inače i u značenju „čuti, učiti, ne govori“); *agor* m. kraj, vrh, s. ind. *agra*; *ame* pron. mi, s. ind. (staroindijski) — vedski — asme u nominativu, skr. *vayam* — ablativ u pluralu: *asman*; pali. P. *ambhe*; *andré* adv. unutra, s. ind. *antarē*; *angār* m. ugalj, s. ind. *aṅgāra*; *angušt* m. prst, s. ind. *anguṣṭha*, palac; *armān* f. klotva, s. ind. *arman*, naziv za različite očne bolesti; *astér* m. sedlo, s. ind. *āstara*.

a u medijalnoj poziciji: *bakró* m. jagnje, hind. *bakra*, koza; *baró* adj. veliki, s. ind. *vadra*, H. (hindi). *bara*; *čačo* adj. istinski, valjan, s. ind. *satja*, hind. *saččā*; *čang* m. noga, s. ind. *ḡanghā*, kuk, bedro; *dab* m. udarac, H. *dappa*; *dand* m. zub, s. ind. *danta*; *drakh* m. grožđe s. ind. *drākṣa*; *jag* f. vatra, s. ind. *agni*; *jakh* m. oko, s. ind. *akṣi*; *kan* m. uho, s. ind. *karṇa*; hind. *kann*; *kanró* m. trn, s. ind. *kaṇṭa*; *kašt* m. drvo, s. ind. *kaṣṭha*; *ladž* f. stid, s. ind. *laḡḡ*, H. *ladž*; *mačho* m. riba, s. ind. *mat-sja*, pali *mačča*; *makhi* f. muha, s. ind. *makṣikā* itd.

a u finalnoj poziciji: vokativ sing. m. roda — *phrala!* brate! *raja!* gospodine!; kao terminal (svršetak) pokaznih zamenica — *akava*, ovaj, *odoja*, ona, *okola*, oni, one; u sufiksima prideva tipa *-ala*, *-vala*, *-ana*, *-vana*, *-vara*, *-ava*; kao terminal u svim licima futura — *kerava*, *keresa*, *kerela*, *kerasa*, *kerena*, *kerena*, radiću, radićeš,...

Dugo *a*, koje ima ekvivalent u sanskrtu, može se ilustrovati sledećim primerima: *ān* vb. doneti, s. ind. *a* — *nī*, H. *anna*; *āv* vb. doći, s. ind. *ā* — *yā*; *bār* m. kamen, *phalur*. *bāt*; *Čarānā* f. mitska ptica, H. *čaṛcharānā*, ptičji krik; *hā* vb. jesti, s. ind. *khād*, H. *khānā*; *kāmam* vb. voleti, s. ind. *kāma* m. ljubav; *lindrā* f. san, s. ind. *nidrā*; *mā* neg. ne, s. ind. *mā*; *mānuš* m. čovek, s. ind. *mānusa*; *mās* m. meso, s. ind. *māmsa*; *māsek* m. mesec, s. ind. *māsa*; *rāti* f. noć, s. ind. *rātri*; *tāto* adj. toplo, s. ind. *tāpa*; *vā* conj. ili, s. ind. *vā* itd.

U pojedinim rečima romskog jezika dugo *a* javlja se umesto *r*. Npr. *kat* vb. prestiti, s. ind. *krt*, *kṛnatti*; *rašáj* m. sveštenik, s. ind. *rṣi*.

Ovim primerima trebalo bi dodati i glagol *hār*, opljačkati, oteti i sl. Kako se čini, on

potiče iz sanskrta: *hṛ* (I klasa), opljačkati, uzeti itd.

U nekim rečima dugo *a* javlja se kao proteza: *abjav* (pored *bjav*) m. svadba, s. ind. vivaha, H. biah; *āle* (le) vb. uzeti; *anav* (nav) m. ime; *arak* (rak) vb. naći; *ares* (res) vb. stići; *aśun* (šun) vb. čuti, slušati itd.

Osim navedenih, zaslužuju pažnju i sledeći slučajevi: poreklo izraza *atalo*, *atali*, *atale* — (pored *aketalo*, *aketali*, *aketale*) — još nije razjašnjeno. Ovi izrazi, smatram, potiču od glagola *aṭ* (I klasa), što znači: tumarati, lutati. I prilog *atoska*, *onda*, *tada* (pored *de atoska*, *atoskara*) ima poreklo u sanskrtu: *atas*, *tada*, iz ovih razloga. To je slučaj i sa trpnim pridevom *gata*, svršeno. Na sanskrtu *gatá*, znači ići (otići) daleko, okončati, umreti. Navedena značenja zadržao je i pomenuti romski oblik: *Gata si o habe*. (Ručak je završen). *Gata si lesa*. (Svršeno je s njim — umro je. Najzad, treba pomenuti neke onomastikone u kojima se zadržalo dugo *a*, koje inače nalazimo i u izvesnim romskim imenima indijskog porekla. Npr. *Lovāra* (Lohara), *Tāmara* (Tāmra), *Dās*, *Pākā*, *Hāle*, *Bhuvā*, *Hutā*, *Hohā*, *Kārikā*, *Melā*. *Pānā*, *Putrikā*, itd.

0

Vokal *o* kao fonem u rečima romskog jezika ima takođe svoje ekvivalente u staroindijskim i novoindijskim jezicima.

U izvornom obliku *o*, najčešće dugo, javlja se, na primer, u sledećim rečima: *čor* m. lopov, s. ind. *cōra*, H. *čōr*; *dori* f. vrpca, traka, uzica, s. ind. *dōraka*, H. *dōr*; *doš* f. greška, krivica, s. ind. *dōša*, pali *dosa*; *gono* m. vreća, džak; s. ind. *gona*; *gōrō* m. čovek — stranog porekla, H. *gōrā*; *gomno* m. čovek-stranog porekla, bogataš, s. ind. *gomát*, imućstvo, bogatstvo. (Gomini — žensko ime u Indiji). *kovlo* adj. mek, s. ind. *komala* itd.

Romsko *o* proisteklo je iz staroindijskog *a*, *ā*: *džov* m. ovas, s. ind. *java*; *thov* vb. staviti, s. ind. *dhā*, H. *dhona*; *thov* vb. prati, s. ind. *dhāv*, pali *dhōvati*, sindski *dhōn*; *čon* m. mesec, s. ind. *čandra*, H. *čand* itd.

Fonem *o* u pojedinim rečima romskog jezika nastao je iz staroindijskog *u*, *ū*: *bokh* f. glad; s. ind. *bubhukšā*, H. *bukh*; *doš* vb. musti, s. ind. *duhanu*; *rov* vb. s. ind. *rud*, sindski-ruanu, *pan-džapski-ron* itd.

Fonem *o* javlja se kao rezultat kontrakcije fonema — *ava*, kao recimo u reči *lon* m. so, s. ind. *lavana*, P. *lona*, H. *lon*, *pandžapski* — *lūn* itd.

S obzirom na poreklo, ima slučajeva kada *o*, osobito u nenaglašenom vidu, prelazi u kratko

u: *rovli* f. štap: *ruvli*; *opaš*, pola, polovina: *upaš*; *opre*, gore: *upre* itd. To se najbolje može uočiti u romskim dijalektima zastupljenim u Jugoslaviji.

U

Fonem *u* — s obzirom na poreklo — može se ilustrovati sledećim primerima:

Potiče od staroindijskog *u*, *ū*: *čumb* m. poljubac, sind. čumba; *čhuri* f. nož, s. ind. čhuri, hind. čhuri; *dur* adv. daleko, s. ind. dūra, pandžabski dūr; *dukh* f. bol, patnja, s. ind. dukkha, P. dukha, pandžabski dukkh; *džuv* m. vaš, s. ind. juka, pandžabski jū; *muj* m. lice, s. ind. mukha, sindski muhu; *muter* m. mokraća, s. ind. mutra, H. pandžabski mutar, *šur* m. sirće, s. ind. šukta, itd.

Fonem *u* nastao je od staroindijskog *o*: *dud* f. svetlost, s. ind. dyota; *lubni* f. ljubavnica, s. ind. pali lobha itd.

Fonem *u* nastao je od fonema *r*: *buti* f. rad, posao, s. ind. vr̥ti f. zanimanje, pali vutti; *mulo* adj. mrtav, s. ind. mr̥ta; *phuč* vb. pitati, s. ind. pr̥c̥h, pali pučhati, H. pučhna; *phuro* adj. star, s. ind. vr̥ddha, pali buddha, H. budhā itd. Na sličan način fonem *vr* postao je u romskim rečima *ru*: *ruv* m. vuk, s. ind. vr̥ka, pali vako; *ruk* m. drvo, s. ind. vr̥kša, pali rukkha, hind. rukh itd.

Romsko *u* je u pojedinim rečima indijsko *i*: *suv* vb. šiti, s. ind. siv, siviyaṭi, pandžabski siunā; *sung* vb. mirisati, s. ind. singh, pandžabski sunghna; *šung* m. rog (pored šing), s. ind. sringa, hind. sing itd.

Usled toga, u romskim dijalektima često se sreću dubleti: *suv*, *siv*, *igla*; *džuvdo*, *dživdo*, živ: *čhuvav*, *čhivav*, staviti...

E

Fonem *e* takođe ima različite osnove.

Vežu sa staroindijskim *e* sačuvao je, recimo, u rečima: *devel* m. Bog, pali devata; *jek* num. jedan, s. ind. eka, pali eka, P. ekka; *per* m. stomak, H. peṭ itd.

U znatno većem broju slučajeva fonemu *e* prethodi staroindijsko *a* ispred konsonanata: *aster* m. sedlo, s. ind. astara; *deš* num. deset, s. ind. dasan; *dženo* m. lice, čovek, s. ind. gana; *ker* vb. raditi, s. ind. kar; *mer* vb. um-

reti; s. ind. mar, H. marnā; *phen* vb. reći, s. ind. bhaṇ; *šel* num. sto, s. ind. sata; *terno* adj. mlad, s. ind. taruṇa; *ther* vb. držati, s. ind. dhar, dharāmi itd.

Fonem *e* javlja se umesto sanskrtskih fonemskih grupa *-aya*: *anayati*, spojiti, romski: *anel*, doneti, doneo je.

U pojedinim slučajevima javlja se neočekivano, suprotno utvrđenim pravilima kao, recimo, u rečima: *berš* f. godina, s. ind. varša, pandžabski *baras*; *brešin* (pored brišind) m. kiša, s. ind. varš.

I, najzad, u rečima staroindijskog porekla fonem *e* stupa umesto *i*, što se može ilustrovati sledećim primerima: *beš* vb. sedeti, s. ind. viś (sā upa); *šero* m. glava (pored šoro), s. ind. siras; *khel* vb. igrati, s. ind. krid, H. khelnā itd.

I

Fonem *i* pokazuje dvojako poreklo.

Javlja se kao refleks staroindijskog *i*, *ī*: *bi* prp. bez, s. ind. vi; *čin* vb. seći, s. ind. čhid, dard. čin; *gili* f. pesma, s. ind. gīti; *iv* m. sneg, s. ind. hima, hind. him; *pi* vb. piti, hind. pinā; itd.

U nekim rečima staroindijskog porekla fonem *i* stupio je na mesto naglašene foneme *r*: *dikh*, vb. videti, s. ind. drkš; H. dekhna; *ilo* m. srce, s. ind. hrd; *khil* m. maslac, s. ind. ghrta; *kišlo* adj. mršav, s. ind. krš; *šing* m. rog, s. ind. śringa; *rič* m. medved, s. ind. rkša, H. ričh; *kirmo* m. crv, s. ind. krmī itd.

Inače, u dijalektima jugoslovenskih Roma uočeno je da se u pojedinim slučajevima, najčešće kod glagola, početno *a* (u ulozu proteze) pretvara u *i*: *akharav* — *ikharav*, zvati; *astarav* — *istarav*, uhvatim, *arakhav* — *irakhav*, nađem itd.

DIFTONZI

Istraživači nisu potpuno saglasni da li u romskim dijalektima postoje diftonsi, i ako postoje — koji su. Tako, recimo, T. Pobožniak tvrdi da „lovarski dijalekt nema diftonge“, dok A. P. Barannikov smatra da su diftonzi česta pojava u romskim dijalektima, pa navodi sledeće: *ai*, *oi*, *ei*, *au*, *ou*, *eu*, *ii*, *ui*, *iu*, *uu*, *iu*.

Kad se podvrgne analizi većina dijalekata, može se ustanoviti da u romskom jeziku ipak postoje sledeći diftonzi:

ai kao fonema u rečima: *mai*, više (kao prefiks komparativa, i to prvenstveno u govoru Roma koji su boravili u oblastima gde vlada rumunski jezik); *Horahai*, Musliman; *sonakai*, zlato.

oi kao fonem u rečima: *goi*, kobasica; *šoši*, zec.

Ostali navedeni diftonzi su najčešće lokalizmi ili rezultat određenih glasovnih promena, koje su poglavito izazvali kontakti jezici.

KONSONANTI

Konsonanti zajednički svim dijalektima romskog jezika su: *p, ph; b; t, th; d; č, čh; dž; k, kh; g; s; š; v; h; j; m; n; l; r, rh*. To je, zatim, spirant *x* tzv. tvrdo *h* koji se javlja kao fonem u rečima persijskog porekla, ali je ušao i u neke reči izvornog porekla; iz persijskog potiče i fonem *z, (z)* koji je ušao i u novindijske jezike, recimo hindi; i, najzad, fonem *f*, poreklom iz grčkog jezika, koji se sreće u posuđenicama, a ponekad i u rečima romskog jezika izvornog porekla. I, najzad, *c* i alofon *ɲ*.

P

Bilabijal *p* javlja se kao fonema u sledećim rečima: *pani* f. voda; *parno* adj. belo; *paš* a. pola; *pi* vb. piti; *purano* adj. star itd. Inicijalno *p* u pomenutim rečima podudarno je sa inicijalnim *p* u istoiznačnim rečima sanskerta i prakrita (S. *pāniya*, P. *pāniya*, H. *pānī*, voda), S. *pāṇḍu*, P. *paṇḍu*, H. *paṇḍu*, 'belo'; S. *parśva*, H. *pāsa*, pola; S. *pā*, *piḅati*, P. *piāi*, H. *pīnā*, *piti*; S. *purana*, H. *purana*).

U rečima *pariker* vb. zahvaliti (S. *pratikṛ*, P. *paḅikarāi*, H. *pratikār*); *pras* vb. rugati se (S. *prahas*, P. *pahasāi*, H. *prahās*); *pati* vb. verovati (S. *pratī*, -*yati*, P. *pattiyar*, H. *patiyānā*; fonemu *p* prethodio je fonem *pr*.

Fonem *pr* očuvao se u pojedinim romskim rečima kao što je vb. *prast*, trčati (S. *prastha*, P. *pathai*, H. *prastān*).

U medijalnoj poziciji fonem *p* najčešće se javlja u sufiksu apstraktnih imenica — *pen* (S. — *tvana*, P. *ppaṇa*, H. — *pan*).

Fonemu *p* u finitnoj poziciji prethodili su fonemi *py* u S., P. *pp*, ili S. *rp*, P. *pp*: *rup* m. srebro (S. *rūpya*, P. *ruppa*, H. *rūpā*); *sap* m. zmija (S. *sarpa*, P. *sappa*, H. *sāmp*).

PH

Aspirirani bilabijal *ph*, podudaran sa indijskim *ph*, javlja se u rečima: *phak* f. krilo (S. paksha, H. phangh); *phal* f. daska, (S. phalaka, pandžabski phatta); *pharav* vb. cepati, otvoriti (H. phārṇā); *phukni* f. krasta (H. phūknā); *phir* vb. ići (H. phirna); *phus* m. slamka (H. phus) itd.

Fonem *ph* je u većini slučajeva staroindijsko *bh*: *phag*, vb. razbiti (S. bhagno, P. bhagga); *pharo* adj. težak (S. bhāra, H. bhāri); *phen* f. sestra (S. bhagini, P. bahiṇī, H. bhān); *phen* vb. kazati (S. bham, bhaṇati, P. bhaṇai, H. banna); *phuv* f. zemlja (S. bhūmi, H. bhū); *pher* vb. puniti (S. bhar, P. bhar, H. bharnā). Fonemu *ph* prethodi u S. bhr, P. bh, kao npr. u reči *phral* m. brat (S. bhratr, P. bhada, H. bhai); ili *phov* m. obrva (S. bhru, P. bhua, H. bhau).

Fonemu *ph* prethodi u S. bhr, P. bh, kao npr. u reči *phral* m. brat (S. bhratr, P. bhada, H. bhai); ili *phov* m. obrva (S. bhru, P. bhua, H. bhau).

Fonemu *ph* prethodi staroindijsko *v*: *phivlo* m. udovac, *phivli* f. udovica (S. vidhovā).

Fonemu *ph* prethodi staroindijsko *spṛś*: *phosav* vb. bosti (S. spṛś, akuzativ: spar, śayati, P. phusei, H. phasānā).

Miklošić je tvrdio da je nejasno poreklo fonema *ph* u sledećim rečima: *phabaj* f. jabuka; *phar* m. svila; *phub* m. gnoj, *phutrav* vb. otvoriti. Međutim, zahvaljujući potpunijim rečnicima sanskrita i savremenim komparativnim istraživanjima, razjašnjeno je da je imenica *phabaj* nastala sažimanjem reči *phalphal*, koja potiče od S. *phala*, plod, H. phal; imenica *phar* poreklom je od S. *paṭṭ*, odeća od fine svile ili platna; pandžabski *patt*, svila; imenica *phub* potiče od S. *pūya*, gnoj. Prema tome, fonem *ph* je u ovom slučaju rezultat epenteze. U imenici *phub* javlja se u nekim dijalektima i epentetično *m*, pa njen dublet glasi *phumb*. Glagol *putrav* potiče od S. *sphut*, razrezati, otvoriti, što znači da u ovom slučaju fonemu *ph* prethodi staroindijski *sp*.

B

Bilabijal *b* kao fonem srećemo u rečima *barvalo* adj. bogat; *baj* f. rukav; *bibi* f. tetka, strina; *buko* m. jetra; *bul* f. zadnjica itd. Inicijalno *b* u navedenim primerima podudara se sa inicijalnim *b* u indijskim jezicima. (S. bala-vat, moćan; S. bahū, H. bāhā, pandžabski bāh, rukav; H. bibi, gospođa; S. bukkā, jetra, srce; S. bulī, anus, vulva, H. bul).

Fonemu *b* u inicijalnoj, medijalnoj i finitnoj poziciji najčešće prethodi *v* u S. i P. npr. *bāl* m. kosa, S. *vāla*, P. *bāla*, H. *ḥāl*, pandžabski *bāl*, *vāl*; *balval* f. vetar, S. *vāta* (*vayū*), pandžabski *bāl*, *vā*; *balo* m. svinja, S. *varāha*, P. *varāha*, H. *vārāh*; *bar* f. živa ograda, vrt, S. *vāti*, H. *bādi*, *bād*; *bār* m. kamen, S. *vata*, oblutak, H. *batta*, *patthar*; *barō* adj. veliki, S. *vadra*, P. *vadda*, H. *badā*, pandžabski *barā*; *bero* m. čamac, S. *veda*, H. *beda*; *buti* f. posao, rad, S. *vṛtti*, način života, profesija, P. *vutti*, pandžabski *butti*; *čib* f. jezik, S. *jihvā*, P. *jūha*, H. *jūh*; *tab* vb. zapaliti, S. *dhāv*, *dhāvati*, P. *dhāvai*, H. *dhānā*.

Prefiks *bi-*, potiče od staroindijskog *vi-*, što se može videti iz sledećih primera: *bikin* vb. prodati, S. *vikrī*, *vikripātī*, P. *vikkiṇai*, H. *biknā*, pandžabski *bikrī* (*vikrī*) karna: *bīchal* vb. poslati, S. *vikṣip*; *bilav* vb. topiti, S. *vili*, *viliyati*, P. *vilijai*, H. *bilānā*; *bistr* vb. zaboraviti, S. *vismṛ*, P. *visarai*, H. *bisarnā*, pandžabski *bisarnā* (*visarnā*); *bijan* vb. roditi, S. *vijan*, H. *byān*.

Fonem *b* u nekim rečima potiče od S. *vr*, P. *v*, *b*: *bol* vb. umočiti, zagnjuriti, krstiti (dete), S. *vrud*, *vrudati*, P. *buddai*, H. *būdnā*, pandžabski *boṇa*.

Foneme *bn*, *bl*, *br*, koje se obično javljaju u inicijalnoj i medijalnoj poziciji, rezultat su elizije: *brlī* f. pčela, S. *bhriṅga*; *blav*, (umblav) vb. obesiti, S. *lamb*, (evalamb), P. *olamb*; *khabni*, (khamni) adj. trudna, S. *garbhiṇī*, H. *gābbhin*.

Zanimljivo je pomenuti da se fonem *br* sačuvao i u romskom imenu *Brgoi*. To je, zapravo, bio nadimak Milana Jovanovića, Roma, iz sela Malog Orašja kod Smedereva. *Bhṛgu* je, inače, jedan od sedam mitskih vidovnjaka koji se pominju u Rgvedi, a *bhṛgu* -ii su, prema mitu, bili njegovi preci kojima je Mata-risvan, slično Prometeju, vratio vatru s neba i dao na čuvanje).

Fonem *b* u finitnoj poziciji kao, npr. u reči *drab* m. lek, otrov, potiče od fonema *vy* u S. odnosno *vv*. u P. (S. *dravya*, P. *daṅva*, H. *darb*, pandžabski *darab*).

I

Okluzivni konsonant *t* javlja se kao fonem u rečima *tale* ad. dole: *tarno* adj. mlad; *tarh* f. kutnjak; *tato* adj. toplo; *tu* pron. ti; *but* a. mnogo itd. Fonem *t* u inicijalnoj i finitnoj poziciji identičan je fonemima *t*, *tt* u S. i P. (S. *tale*, *dole*, P. *tali*, H. *tale*, pandžabski *tale*; S. *tapta*, *toplo*, pandžabski *tattā*, *tatti*; S. *tva*,

Phalura tu, hindustanski tū; S. bahu, mnogo, (komparativ bahutara), P. bahu, H. bahū, bahut: S. talu, H. talu.

Fonem *t* u medijalnoj i finitnoj poziciji odgovara fonemu *kt* u S. odnosno *tt* u P. *džuto* m. par, S. yukta, P. yutta, hindustanski joṭ, jopi, juft; *rat* m. krv, S. rakta, P. ratta, H. rātā; *šut* m. sirće, S. šukta.

Fonem *t* u medijalnoj i finitnoj poziciji u nekim romskim rečima odgovara fonemu *pt* u S. odnosno *tt* u P: *suto* part. zaspao, S. supta, P. sutta, H. sotā; *tato* adj. S. tapta, P. tatta, H. tattā.

Fonem *t* u finitnoj poziciji u pojedinim romskim rečima odgovara fonemu *rt* u S. odnosno *tt* u P: *kat* vb. presti, pleti, S. kpt, kartati, H. katnā.

Romski fonem *tr* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji podudara se sa fonemom *tr* u staroindijskim i novoindijskim jezicima: *traš* vb. plašiti (se), S. tras, trasati, P. trasaī, H. trās; *trušul* m. krst, S. trišūla, trozubac, Indrino i Sivino oružje; m. žed, S. tr̥ṣ.

TH

Aspirirani zubni okluzivni konsonant *th^h* kao inicijalni fonem u romskim rečima identičan je fonemu *th* u staroindijskim jezicima — (što je, inače, retkost) — u rečima kao što su *thaggar* m. bogataš, S. thakkur, gospodar, kralj, pandžabski ṭhākar; *the, thaj* conj. i, S. H. atha, pandžabski te, ate.

Fonemu *th* u rečima romskog jezika najčešće odgovara fonem *dh* u S. i P: *them* m. svet, S. dhāman, H. dhām; *thuv* m. dim, S. P. dhūma, H. dhūm, dhūmā;

Fonemu *th* u pojedinim rečima romskog jezika odgovara fonem *sth* u S, odnosno *th, th* u P: *than* m. mesto, S. sthāna, P. ṭhāṇa, H. thān; *thulo* adj. debeo, S. sthūla, P. thulla, H. sthūl, pandžabski thūl.

D

Zubni okluzivni konsonant *d* kao inicijalni fonem u romskim rečima identičan je fonemu *d* u staroindijskim i novoindijskim jezicima u

*) U govoru Roma u Bukureštu naučio sam da *th* u inicijalnoj poziciji u nekim rečima prelazi u *č* Npr. *čan* m. roda, mesto; pl. *čana*, mesta. Prema fonetici Đ. Kostića (vidi napomenu o literaturi) Reč *thana* izgovara se *čana* u hindi jeziku.

rečima kao što su, recimo, *da* vb. dati, S. *dā*, *dadāti*, P. *dei*, H. *denā*; *deš* n. deset, S. *daša*, P. *dasa*, *daś*, H. *das*; *devel* m. bog, S. *devatā*, P. *devadā*, H. *dev*; *dukh* m. bol, S. *duhkha*, P. *dukkha*, H. *dukh*; *dur* a. daleko, S. P. *dūra*, H. *dūr*; itd.

U izvesnim slučajevima fonem *d* u romskim rečima podudara se sa staroindijskim *d*: *dori* f. traka, uzica, S. *dora*, *dorika*, H. *dorā*, *dorī*; *dambaro* adj. ružan, S. *dāmbara*, ružan, *no-sonja*.

U medijalnoj i finitnoj poziciji fonem *d* u romskim rečima podudara se sa fonemom *t* u S. odnosno *t*, *d*, *d* u P: *šidro* adj. hladno, S. *šitala*, P. *šitala*, H. *šital*; *-der* (sufiks za komparaciju prideva u romskom: *bareder*, *ve-ći*) odgovara sufiksu u S. *-tara*, P. *-tara*, *-dara*.

U retkim slučajevima inicijalno *d* podudara se sa *dy* u S. odnosno *j* u P: *dud* m. svetlost, S. *dyota*, H. *joti*, *jot*.

Usled asimilacije i transformacije, fonem *d* u romskim rečima proizašao je iz fonema *gdh* u S. odnosno *ddh* u P: *thud* m. mleko, S. *dug-dha*, P. *duddha*, H. *dūdh*, *pandžabski dūddh*. (Čini se da je poreklo romske reči *duda* f. *cucla* od *duddha*, odnosno *dudh*).

Fonem *d* u inicijalnoj, medijalnoj ili finitnoj poziciji u romskim rečima nastao je od fonema *dr* (*tr*) u S: *dumo* m. pleća, S. *druma*; *dudum* m. dulek, *lubenica*, S. *dudruma*; *lin-dra* f. san, S. *nīdrā*, P. *niddā*, H. *nīnd*, *pandžabski nidar*; *gād* m. košulja, S. *gātra*, P. *gatta*, H. *gāti*; itd.

Fonem *dr* u inicijalnoj poziciji može biti identičan fonemu *dr* u S., kao, recimo, u rečima: *drab* m. lek, otrov, S. *dravya*; *drak* f. S. *drā-kṣa*, *grožde*.

Fonem *dr* u inicijalnoj, češće u medijalnoj poziciji, rezultat je elizije: *dröven* adj. tvrd, *grub*, S. *dāruṇa*; *andre* a. u, unutra, S. *an-tara* itd.

Č ĆH

U dosadašnjim istraživanjima nije sasvim pouzdano utvrđeno poreklo alveolarne afrikate č i aspirata Ćh kao fonema u romskim rečima, a nije dosledno sprovedena ni razlika između njih, što je, inače, problem koji iskrsava i u mnogim drugim novoindijskim jezicima kako to pokazuju filološke analize. Tako je, na primer, po Miklošiču, aspirirano Ćh kao fonem u romskim rečima sumnjivog porekla. Gledište ovog istaknutog filologa može, doduše, biti osnovano ukoliko se analiza oslanja samo na di-

jalekte iz kojih je iščezla aspiracija. (Npr. govori Roma u Austriji, Nemačkoj, V. Britaniji, ili kod nas, Roma u Sloveniji, Sinta, i Arlija, tzv. turskih Roma). Međutim, u gurbetskom i kaldaraškom dijalektu razlika između *č* i *čh* je očuvana i može se ilustrovati mnogim primerima.

Č

Fonem *č* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji u rečima romskog jezika proizašao je iz *c*, *cc* u S: *čaro* m. zdela, S. *caru*, H. *caruā*; *čar* pásti (travu), S. *car*, pandžabski *charnā*, kazativ, romski *čarav*, pandžabski *charaūna*; *čik* f. blato, S. *cikila*, *cikhalla*, P. *cikkhila*, H. *cikil*, pandžabski *chikkaṛ*; *učo* adj. visok, S. *ucca*, H. *ūmcā*, pandžabski *uchchā* itd.

Metatezom, fonem *č* u inicijalnoj poziciji u rečima romskog jezika nastao je od staroindijskog *j*: *čam* m. obraz, S. *jambha*, H. *jabhā*, pandžabski *chamm*; *čang* f. koleno, S. P. *jañghā*, H. *jangha*.

Fonem *č* u pojedinim romskim rečima ima poreklo u staroindijskom *th*: *čoro*, adj. siromašan, S. *thoṛā*, mali, beznačajan, sindski *choro*, *phalura śorunda*; *čungar* m. pljuvačka, S. *thūkk*, H. *thuk*.

Fonem *č* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji može poticati od staroindijskog *s*, *ty*, kao u reči *čačo* adj. veran, istinit, S. *satya*, P. *sacca*, H. *sac*, pandžabski *sachchā*.

Fonem *č* u romskim rečima može imati poreklo u staroindijskom *ks*: *čiv* vb. staviti, S. *kṣip*, *kṣipati*, P. *khivāi*, *chivāi*; *rič* m. medved, S. *ṛkṣa*, pandžabski *rihchh*, hindi *rich*.

ČH

Aspirirani fonem *čh* podudaran je sa staroindijskim *ch*, *chh* u slučajevima kao što su: *ča* (*ṛ*)d vb. bljuvati, povraćati, S. *chārd*, *chardati*, P. *chaddāi*, H. *chandnā*; *čhik* f. kijavica, S. *chikkā*, H. *chīmka*, pandžabski *chhikk* (*nichh*); *pučh* vb. pitati, S. *prach*, P. *pucchai*, H. *pūchnā*; *čhol* vb. deljati, S. *chur* itd.

Fonem *čh* u romskim rečima potiče od staroindijskog *ś*: *chavo* m. dete, S. *śava*, P. *cava*. (U kaldaraškom dijalektu umesto *čh* javlja se *š*: *šav* m. dete, *šave* pl. deca). Zatim, *čhar*, vb. hvaliti, birati, S. *ślagh*, P. *salahai*; *čhel* f. bovinje, S. *śitalā* itd.

Fonem *čh* u romskim rečima potiče od staroindijskog *tsy*: *mačho* m. riba, S. *matsya*.

Fonem *čh* ponekad se javlja neočekivano umesto *č*, kao u reči *čhon*, *čhonu* m. mesec. S. *candra*; i obrnuto, fonem *č* umesto *čh* (u medijalnoj poziciji): *čučo*, adj. prazan, S., pali *tuchā*, H. *chuchā*. Ali, s obzirom na poreklo, fonem *č* i *čh* su ravnopravni u reči *čib*, *čhib*, f. jezik, S. *jihva*, *jhib*.

Fonem *č* (koji se u izvesnim dijalektima izgovara aspirirano, a u pojedinim prelazi u *ć*) proizašao je iz *k*, ispred *i*, *e*. Ovaj fonem je mladeg porekla. *Talko*, na primer, *pečipe* m. pečenje, sa dubletima *pečhipe*, *pečipe*, potiče od glagola *pek*, *pekav*, *peći*; *dičipe* m. videnje (*dichipe*, *dichipe*), potiče od glagola *dik*, *dikhav*, *videti*.

Proces pretvaranja fonema *č* i *čh* u *ć* i *čh*, s jedne strane, ili u *š*, s druge strane, znatno utiče na raslojavanje romskog jezika, to jest ima udela u nastajanju dijalekata i narečja.

Nekoliko nerazjašnjenih slučajeva:

a) Fonem *č* u finitnoj, odnosno medijalnoj poziciji u reči *bič*, *bičal*, vb. poslati, H. *bičhānā*, *hindustani* *bhejnā*, *pandžabski* *pejnā*, nije još sasvim razjašnjen. Romski glagol *bič*, što je slučaj i s ostalima, potiču od S. *bhedaya*, *deliti*.

b) Fonem *č* u pridevu *kuč*, skup. *skupocen*, H. *kučh*, lep. *mio*, *drag*, takođe je ostao nerazjašnjen s obzirom na poreklo.

c) *kuči* f. lonac, lončić potiče od S. imenice *ku*, zemlja, *pandžabski* *kujji*, mali zemljani lonac. Međutim, ostalo je nerazjašnjeno poreklo fonema *č* u pomenutoj reči.

d) *averčande* ad. drukčije, nije razjašnjeno da li je reč o složenici, što je najverovatnije, (*aver+čande*). Ukoliko je to složenica, onda se postavlja pitanje porekla — *čande*: particip glagola *čand*, vikati, zvati ili nešto drugo. (U hindi jeziku *chānu* a, okrenuto, vešto (lukavo) preokrenuto).

DŽ

Dentalna afrikata *dž*⁴⁾ kao fonem u inicijalnoj, medijalnoj i finitnoj poziciji identičan je fonemu *dž* u staroindijskom što se može ilustrirati ovim rečima: *džan* vb. znati, S. *jñā*, *jānāti*, P. *janādi*, *jānāi*, H. *jannā*, *pandžabski* *jānanā*; *džungav* vb. buditi se, stražariti, S. *jāgr*, *kauzat*, *jāgaraya*, P. *jaggāvai*, H. *ja-gānā*; *džukel* m. pas, S. *jakuṭa*; *džura* f. ki-

⁴⁾ U govoru Roma u Grčkoj zapazio sam da *dž* prelazi u *dz*.

javica, groznica, S. jūra m. slina (jurņī f. groznica), H. juriā f. groznica; *prindžar* vb. poznavati, razumeti, S. parijñā, parijānāti; *ladžo* m. stid. sram, S. P. lajjā, H. pandžabski lāj.

Fonem *dž* u inicijalnoj poziciji u romskim rečima proizšao je iz staroindijskog *y*: *dža* vb. ići, S. yā, yāti, P. jādi, H. jānā; *džov* m. ovas, S. yava, H. jau; *džuv* f. vaš, S. yūka, P. jūva, H. jūm, pandžabski jū.

Fonem *dž* u medijalnoj i finitnoj poziciji proizšao je iz staroindijskog *dy*, *dhy*: *hadža* f. svrab, S. kaṇdyā; *mindž* f. vulva, S. madhye, P. majjhi.

Pod uslovom da je reč *gadžo* m. stranac, ne-Rom staroindijskog porekla, *garhya* m. meštanin (kako smatra Miklošič), onda bi se moglo još zaključiti da romski fonem *dž* prolazi u ovom slučaju iz foneme *rhy* u sanskrtu. Međutim, poreklo ove reči u novije vreme drukčije se tumači.

(U pojedinim dijalektima — kako je uočeno — posebno u lovarskom i kaldaraškom, očigledno pod uticajem rumunskog jezika, romski fonem *dž* prelazi u *ž*, dok u gurbetskom, pod uticajem slovenskih jezika, u *dj*. Tako npr. imenica *džamutro* m. zet, S. jāmatrī, u lovarskom se javlja kao *žamutro*; *džanav*, znam, *žanav*; *ladžo*, stid, *lažo*, a u gurbetskom *ladjo* itd.).

K

Grleni okluzivni sonant *k* kao fonem u rečima romskog jezika podudara se sa *k*, *kk* u S. *kan* m. uho, S. kaṇṇa, P. kaṇṇa, H. kān; *kaw* adj. crn, S. P. kāla, H. kālā; *čikano* (čičenalo) adj. mastan, prljav, S. cikkaṇa, H. ciknā; (ova hindska reč sačuvala se u frazeološkom izrazu „romani cikna (čikna), romski zadah, miris, tj. „mast”); *pako* adj. zreo, S. pacva, pandžabski pakka; *čik* f. blato, S. cikila; *čhurik* f. (pored čhuri), S. churikā, nož, bodež, goveđa nož-drva, pored S. churī f. nož.

(Rade Uhlik, fonem *k* u fin. poziciji imenice *čhurik* tumači kao epitezu.⁹⁾ Međutim, bar u ovom slučaju to nije osnovano, jer se radi o izvornoj reči. S druge strane, treba imati u vidu da se u nekim dijalektima, kao što je dijalekt Nuri-a, romskih nomada u Palestini, fonem — *k*, — *ak* ili — *ik* u finitnoj poziciji javlja često i zapravo predstavlja neodređeni član, kako piše R. A. Stewart Macalister, *The language of the Nawar or Zutt the Nomad*

⁹⁾ Rade Uhlik, Zapažanja o romskim glasovima, *Godišnjak IX ANU BiH*, Sarajevo, 1961, str. 37.

smiths of Palestine, Edinburgh University 1914,
p. 7.)

Fonem *k* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji u romskom proizašao je od staroindijskog *kr*: kin vb. kupiti, S. krī, krīpāti, P. kiṇai, H. kinnā; *bikin* vb. prodati, S. vikrī, vikrīpāti, P. vikkiṇai, N. bilknā.

Fonem *k* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji proistekao je iz staroindijskog *kv*: kai a. gde, S. kva, P. kahim, H. kaham; *peko* adj. pečen, S. pakva, P. pakka, H. pakka.

Fonem *k* u medijalnoj poziciji ima osnovu u staroindijskom *rk*: bakaro (bakro) m. ovan, jagnje, S. varkara, P. vakkara, H. bakarā.

Fonemu *k* u medijalnoj poziciji prethodilo je staroindijsko *šk*: šuko adj. suv, S. šuška, P. sukka, H. sūkhā.

Fonemu *k* prethodi fonem *t*: kindo adj. mo-
kar, S. timita, P. tinta, H. timit.

KH

Aspirirani grleni okluzivni konsonant *kh* poklapa se u pojedinim slučajevima sa staroindijskim *kh* u inicijalnoj poziciji. Npr. (*a*) *khar* vb. zvati, S. (a)khyā, pandžabski ākhna; *khara* — (*kharano*, *khovano*) adj. surov, zao S. khāra; *khani* f. kokoš, S. khañjana; *khath!* (khathar), usklik, S. khat; *khin* — vb. umoriti se, S. khid, khidati; *khino* adj. umoran, S. khinna; u finitnoj poziciji: *likh* vb. pisati, S. likh, likhāta; (*likherda*, piše, pisao je, istovetan je obliku u dogri dijalektu, poddijalektu pandžabskog jezika, koji se govori na severu Pandžaba. Ovaj oblik nastao je kao rezultat sinkope od *likhe kerda*, pisati, piše).

Osnovano je pretpostaviti da je romski fonem *kh* staroindijskog porekla (što Miklošič i njegovi sledbenici nisu utvrdili) i u sledećim rečima: *khakari* (hahari) m. bednik, jadnik, S. kha — kara, čarobnjak, čovek koji zarađuje pričajući priče, basne i sl.; *khodži*, (hohodži) m. čovek najnižeg položaja; s. ind. khoji, izvidnik tragova; (u Indiji su od davnina postojali izvidnici tragova, a njihov esnaf, koji je do nedavno postojao u Pandžabu i Gudžaratu, zvao se *khaji*). To je, zatim, imenica *khai* f. i od nje izveden glagol *khajar*, puvati; *khid* vb. (kikhide, čichide, čichide), stegnuti, pritismnuti, zgnječiti, S. khid.

Fonem *kh* proistekao je u najvećem broju slučajeva od staroindijskog *gh*: *kham* m. sunce, S. gharma; *khas* m. seno, S. ghasa; *kher* m. kuća, prakrit. ghara; *khoro* m. krčag, S. ghata, *khuro* m. ždrebe, S. ghotā itd.

Fonemu *kh* u inicijalnoj poziciji prethodi staroindijsko *kr*, a u medijalnoj i finitnoj poziciji *kṣ*: *khel* vb. igrati, S. krid, kridati, H. khelna; *makhi* f. muha, S. maksa, *makh* vb. mazati, bojiti, S. mraks, mraksayati; *phak* f. krilo, S. paksa; *rukḥ* m. drvo, S. ruks; *likh* f. gnjida, S. likhṣā, pandžabski likh.

Fonemu *kh* u finitnoj poziciji može da prethodi staroindijsko *hkh*: *dukh* m. bol, patnja, S. duhkha, P. dukkha, H. duhkh.

G

Grleni okluzivni konsonant (gutural) *g* kao fonem podudara se sa inicijalnim fonemom *g* u staroindijskom, što se može ilustrovati ovim primerima: *gad* m. košulja, S. gatra; *gili* f. pesma, S. giti; *gono* m. vreća, S. gono; *gudlo* adj. sladak, S. guda; *garav* vb. sakriti, S. guh, gudha, skriven); *goruv*, *guruv* m. govedo, vo, S. go; *goṣṇi*, f. balega (kravlja), S. gutha; *godī* f. mozak, pamet, S. goda (Miklošič neosnovano dovodi u vezu imenicu *godī* sa staroindijskom *bodhi*, od koje je, verovatno potekla imenica *vogī* m. duša, duh, dah, čiji su dubleti *hogi*, *vodži*, *odži* itd.); u medijalnoj poziciji: *agor* m. kraj, vrh, S. agra; *agle*, *angle* a. napred, S. agre (lokativ od *agra*); *angar* m. ugalj, S. angāra itd.

Fonemu *g* u inicijalnoj poziciji prethodi staroindijsko *gr*: *gav* m. selo, S. grāma.

Fonemu *g* u medijalnoj ili finitnoj poziciji prethodi staroindijsko *go*: *phago* adj. razbijen, S. bhagna; *jag* f. vatra, *agni* itd.

Fonemu *g* u medijalnoj poziciji prethodi ponekad staroindijsko *ghr*: *sigō* adj. brz (ili brzo), S. śighra.

Fonemu *g* u finitnoj poziciji prethodi staroindijsko *ñc*: *tang* adj. uzam, S. tañc, pandžabski tang.

Fonemu *g* prethodi staroindijsko *j*: *gi* m. stomak S. jīva; *angali* f. naručje, S. anjali m. (Miklošič ni u ovom slučaju nije u pravu kada tvrdi da romska imenica *angali* vodi poreklo od novogrčke reči *αγκαλη*).

S

Frikativni konsonant (siflant) *s*⁶) kao fonem podudara se sa staroindijskim *s* može se ilu-

⁶) U govoru Roma u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori *s* u inicijalnoj i medijalnoj poziciji prelazi u *h*.

strovati sledećim rećima: *sap* m. zmija, S. sarpa, P. sappa, H. sãmp; *siv* (*suv*) vb. řiti, S. suvarņa, svarņa, P. soņa, H. sunã; *sali* f. svastika (ženina sestra), S. syãli, pandžabski sãli; u medijalnoj poziciji: *asãv* vb. smejati se, S. has, hasãti, P. hasai, H. hamsna; u finitnoj poziciji: *khãs* m. kařalj, S. kãs, P. kãasai, H. khamsna itd.

Fonem *s* u romskim rećima najćeřće potiće od staroindijskog *ś*: *sastro* m. svekar, S. řavařura, pandžabski sahurã; *sasuj* f. svekrva, S. řvařrũ, H. sas, pandžabski sass; (oblik sas postoji kod Kalderařa); *sik* vb. pokazati, S. řikř, řikřaři, P. silkkhãi, H. sikhãi; *phos* vb. bosti, S. sprř, . . . , *nas* vb. razboleti se, S. nař, pro-pasti, poginuti itd.

Fonem *s* u izvesnim slućajevima odgovara staroindijskom *s*: *muso*, m. pacov, S. mũřa, H. muř.

Fonem *s* u izvesnim slućajevima odgovara staroindijskom *sy*: *so*, pron. řta, S. kasya, P. kassa, H. kis.

Fonem *s* ponekad odgovara staroindijskom *sv*: *sov* vb. spavati, S. svap; *suno* m. san, S. svapna.

Fonem *s* u med. poziciji odgovara staroindijskom *sm*: *bistr* vb. zaboraviti, S. vismr.

Fonem *s* može se podudarati sa staroindijskim *st*, *sth*, *sht*: *sastri* m. gvođe, S. sãstra; *prast* vb. trćati, S. prastha; *musi* m. ruka, S. mushti itd.

ř

Frikativni konsonant ř kao fonem u romskim rećima podudaran je sa staroindijskim ř (u *inicijalnoj poziciji*): *řax* m. kupus, S. řaka, P. saka, H. sag; *řil* adj. hladno, S. řita, P. řita, H. sil; (u *medijalnoj poziciji*): *bař* vb. (avav), svirati, S. vař, vařati; (u *finitnoj poziciji*): *beř* vb. sedeti, S. viř, viřati itd.

Fonemu ř prethodi staroindijsko *s*: *řov* n. broj, S. řař, u *inicijalnoj poziciji*, ili u *finitnoj*: *loř* f. radost, veselje, S. lař, vb. řeleti; *piř* vb. mleti, S. piř, P. pisař, H. piřnã; *piřom* f. buva, S. pluři, P. pissũ, H. piřũ itd.

Fonem ř proistekao je iz staroindijskog *s*: *řukar* adj. lep, S. sukrřta, (u *inicijalnoj poziciji*); *trař* vb. strahovati, plařiti se, S. trãsa, H. trãř.

Fonemu š u pojedinim slučajevima prethodi staroindijski fonem šv: švlo adj. naduven, S. šva, švayati, H. šujna; šel f. (šeleja, šelja), mekinje, S. švara, H. švar.

Fonemu š u retkim slučajevima prethodi staroindijski fonem ršv: paš ad. (paše), blizu, S. paršva.

Fonem š proizašao je iz staroindijskog rs: koš vb. (kuš-av) psovati, S. ghṛs, gharsati, H. ghasnā.

Fonemska grupa št podudara se sa staroindijskom št ili je rezultat elizije: mišto adj. dobar, S. mišta, kašt m. drvo, S. kāsta, pandžabski kāth; (elizija): štar n. četiri, S. catvāri.

Fonemska grupa šl u reči kišlo adj. mršav, takođe je rezultat elizije: S. kršita, H. kršit.

Fonem š u imenici murš m. muškarac, čovek, dovodi se u vezu sa staroindijskim s (W. R. Rishi): S. purus, čovek, a Miklošič ga povezuje sa staroindijskim sh: mushkā, testisi, mushkarā adj. imati testise. Ovo drugo gledište je sasvim osnovano.

Specijalni slučajevi: fonem š u rečima maškar prep. između (S. madhya, adj. srednji, H. markas, sredina), midšo adj. zao (S. mithu, pali micchā) rezultat je kasnijih promena do kojih je došlo u srednjeindijskom jezičkom periodu.

Fonem š u reči šare koja se u romskom jeziku zadržala samo u sintagmi *đav man šare*, hvatam se u koštac, hrvem se, očigledno potiče od S. šarīra n. telo, (H. sharir). Međutim, iz romskog se izgubio izvorni naziv za telo. (Obično se koristi reč slovenskog porekla trup, trupo). Ovaj slučaj u dosadašnjim istraživanjima nije, inače, uočen.⁷⁾

Najzad, nejasno je poreklo fonema š u reči haštiv vb. zevati, (haštipe m. zevanje), s obzirom da dosad nije utvrđeno izvorno poreklo pomenute reči. Inače, na hindustanskom se, pored drugih izraza, pojavljuje i reč ha, zevati. Da li je ova i pomenuta romska reč onomatopejskog porekla, ili je što se nameće kao asocijacija — nastala od izraza u S. hasti, staviti ruke na usta — pitanje je koje bi trebalo rasvetliti.

Nije, zatim, razjašnjeno ni poreklo fonema š (medijalna pozicija) u reči gošni f. balega, kravlja balega. Po svemu sudeći, ovo je složenica: go+šni. Prva reč go (goruv, guruh. vo; gorumni, gurumni, krava) odgovara sanskrtskoj reči go, govedo, krava. Morfem šni može da se do-

⁷⁾ U govoru Roma u SAD (Njujork, Boston), koji su u daljoj prošlosti živeli na teritoriji Jugoslavije, pre svega Srbije, (plemena Mačvaja i tzv. Arhentinara) uočio sam da š vrlo često prelazi u s.

vede u vezu sa sanskrtskim *srig* (vb. VI klase), isprazniti, izbaciti, istovariti.

V

Frikativni konsonant (labiodental) *v* kao fonem u romskim rečima podudara se sa fonemom *v* u staroindijskom u većem broju slučajeva, i to pretežno u medijalnoj i finitnoj poziciji, dok je u inicijalnoj mahom rezultat proteze, a retko kad izvornog porekla. Fonem *v* u inicijalnoj poziciji javlja se, npr. u rečima *vak* vb. govoriti, S. *vac*; *vaš* prep. zbog, zato, S. *vaça*, hindustanski *wāṣṭe*; u medijalnoj poziciji: *čavo* m. dete, S. *šāva*; *džuvli* f. žena, S. *yuvati*, P. *juvai*, H. *juvati*; *av* (ov) vb. biti, S. *bhu*, *bhavati*, P. *huvai*, H. *honā*; multiplicirajući adverb *var*, *vare* (*dujvar*, *dva-put*, *trinvar*, *triput*...), S. *trivāram*, itd.

Fonemu *v* u većem broju slučajeva, posebno u inicijalnoj poziciji, prethodi staroindijsko *h*: *vast* m. ruka, S. *hasta*, P. *hattha*, H. *hāth* itd.

Fonemu *v* u romskim rečima, u pojedinim slučajevima, prethodi staroindijsko *p*: *čiv* vb. staviti, S. *ksip*, *ksipati*, P. *khivai*, *svli* f. korpa, S. *šurpa*, P. *suvaī* H. *supli*.

Fonem *v* proistekao je iz staroindijskog *m*: *kovlo* adj. mek, S. *komala*; to je slučaj sa nastavcima za prvo lice jednine u prezentu *-ava*, *-av*, S. *-ami*, P. *-am* (*džanav* vb. znam, S. *jānāmi*, P. *janāmi*); ili u finitnoj poziciji: *giv*, m. pšenica, S. *godhuma*, P. *gohūma*, H. *gohūm*, *gehūm*.

Fonem *v* u medijalnoj i finitnoj poziciji, staroindijskog porekla, ali rezultat hijatusa i eufonije, može se ilustrovati primerima: *av* vb. doći, S. *aya*, *ayati*, P. *avaī*; *love* m. novac, S. *loha*, H. *loh*, *džuv* f. vaš, S. *yuka*, P. *jūva*.

Najzad, u vrlo retkim slučajevima, fonem *v* u romskim rečima proizašao je iz staroindijskog *b* ili fonemske grupe *ml*: *velvel* m. dug (reduplikacija), S. P. H. *balī*; *bivan* ad. sveže, S. *vimlāna*, H. *vimlān*.

H

Ni u jednom dosad publikovanom istraživanju zadnjonepčani bezvučni frikativ *h* nije u dovoljnoj meri opisan. To je u znatnoj meri uslovljeno stanjem u romskom jeziku u čijim dijalektima fon *h* nije dovoljno stabilan, što je, inače, slučaj i sa narodnim govorima drugih jezika, balkanskih, na primer. Usled toga

je došlo do dihotomije, koja podstiče račvanje i grananje u romskom jeziku. Fonetske promene, u konkretnom slučaju, nisu uzrokovane samo tzv. mehaničkim, već i psihološkim i socijalnim činiocima. Naime, s obzirom da su Romi kroz čitav niz generacija bilingvalni, došlo je do prekida kontinuiteta u njihovom jeziku.

Međutim, mnoge proizvoljnosti u ovom slučaju nastale su usled toga što ni jedan istraživač nije uspeo da utvrdi kriterijum na osnovu kojeg je moguće razlikovati fonem *h* od tzv. *x* emfatičnog hrapavog grlenog glasa, koji se izgovara energičnije od običnog *h*. Zbog toga je, smatram, neophodno ustanoviti najpre kriterijum koji omogućava distinkciju fonema *h* i *x*.

Predlažem da se (1) simbolom *h* obeležava glas *h* koji se ostvaruje kao jezična jedinica u romskim rečima izvornog (indijskog) porekla; (2) u svim novim romskim rečima, koje su nastale izvođenjem (derivacijom), obrazovanjem (*mots composés*), promenom gramatičke kategorije romskih reči ili na specijalan način; (3) u rečima pozajmljenim iz slovenskih jezika, romanskih, pre svega, rumunskog, i germanskih jezika.

Da se (1) simbolom *x* obeležava glas *h* koji se ostvaruje kao jezična jedinica u tuđicama poreklom iz persijskog, arapskog, turskog i grčkog jezika; (2) tzv. protetičko *h*, koje se javlja retko i to samo u nekim dijalektima; (3) *h* čije se poreklo ne može ustanoviti, što je, takođe, retka pojava.

U dosadašnjim istraživanjima nalazimo vrlo mali broj primera za fonem *h* u romskim rečima koji se podudara sa fonemom *h* u staroindijskom. Takvih primera, istini za volju, nema mnogo, ali oni ipak postoje. Npr. dosad nije uočeno da je romska reč *han* (*han pe*) vb. svađati se, sporiti, tući, identična sa sanskrtskim glagolom *han* (II klasa); fonem *h* u inicijalnoj poziciji u reči *har* vb. opljačkati, oteći, podudara se sa inicijalnim *h* u *hr* (I kl.) opljačkati, uzeti; *harado* adj. opljačkan, S. *hṛta*; *hamanik* m. prijatelj S. *harsa* m. radost; *hero* m. noga (od kolena do stopala), S. *hadda*; to su zatim romska imena: *Hita*, *Huta* (ženska), *Halo*, *Huro* (muška); fonem *h* u medijalnoj poziciji podudara se sa staroindijskim *h* u rečima: *buhlo* (*buvlo*) adj. širok, S. *bahula*; *hahali*, *hahari* m. lažov, S. *halin*, lažov, prevarant. (Nije utvrđeno da se fonem *h* javlja u romskim rečima u finitnoj poziciji, a da se podudara sa staroindijskim *h*).

Fonemu *h* u romskim rečima, najčešće u inicijalnoj poziciji, prethodi staroindijsko *k*, *kh*: *ha-* vb. jesti, S. *khad*, *khadati*; *hai-* vb. (hai-

av, haljarav, hakjarav, razumeti, S. khad; *hani* f. bunar, izvor, S. khānih, rudnik, pandžabski khūhi; *has* m. kašalj, S. kas; *hev* (*hiv*) f. rupa, otvor, S. khāta, iskop, pandžabski khāi; *hin*, *hli*, vb. vršiti veliku nuždu, S. kiṭṭa, pandžabski haggna; *hoh* - vb. lagati, S. kakh, khak, smejati se; ismevati (nekoga); *hor* adj. a. dubok, duboko, S. gambhira, dubina, pandžabski gahira; *hadž-*, *handž-* vb. češati(se), S. kharḡ; finitnoj poziciji: *šah* m. kupus, S. śaka, pandžabski sāg.

Fonemu *h* u romskim rečima prethodi staroindijsko *kṣ*: *has-* vb. (*hasaljem*, *hasiov*), nes-tati, osećati se izgubljenim, S. kṣhi, razarati; *hurdo* adj. sitan, mali, S. kṣudra, pali khudda; *hud-* vb. stisnuti, S. kṣubdha, pokretati, potre-sati, uzbuditi.

J

Prednjepčani zvučni suglasnik, sonant *j* kao fonem u romskim rečima nema osnovu u staroindijskom *y*. Tek ponekad, u vidu traga, javlja se, na primer, u imenu mitskog bića *jakaša* (*khelel sar jakaša*, igra kao jakaša; *hal tut e jakaša*, pojela te jakaša), S. yaksa, vrsta mitskih bića; ili, u već spomenutoj re-či *hai* vb. *hakja-rav*, razumeti, razumem, po-imam, S. khya vb., khyati f.

Fonem *j* u inicijalnoj poziciji u romskim re-čima najčešće je protetičko; *jek*, jedan; *jak*, oko; *jasvin*, *suza* itd; ili je nastao od *i*, obič-no u finitnoj poziciji, kao, recimo, u reči *šej* f. stvar, arapski shai, pandžabski shāi.

M

Bilabijalni nosni suglasnik *m* javlja se kao fonem u inicijalnoj, medijalnoj i finitnoj po-ziciji, i u velikom broju slučajeva podudara sa staroindijskim *m*: *manuš* m. čovek, S. mā-nuṣa, *mer* vb. umreti, S. mr, marāi; *mol* f. vino, S. madhu; (medijalna pozicija); *arman* f. kletva, S. arma, arman; *dumo* m. pleća, rame, S. druma; itd; (u finitnoj poziciji): *kam* vb. voleti, S. kam, kāmaya, itd.

Fonemu *m* u romskim rečima prethodi staroindijsko *mr* ili *rm*: *makhav* vb. mazati, bo-jiti, S. mrakṣ, mrakṣayati; *kham* m. sunce, S. gharma.

Fonemu *m* prethodi staroindijsko *mb*: *čam* m. obraz, čast, S. jambha.

Fonemu *m* prethodi staroindijsko *mp*: *lim* f. slina, S. limpa.

Fonemu *m* prethodi staroindijsko *ʃm*: *ame*
pron. *mi*, S. *aʃme*.

Fonemu *m* prethodi staroindijsko *u*: *pišom* f.
buva, S. *pluši*.

N

Zvučni alveolarni nosni suglasnik *n* sreće se kao fonem u romskim rečima u svim pozicijama, a u većem broju slučajeva podudara se sa staroindijskim *n*: *na*, neg. *ne*, S. *na*; *nav* m. ime, S. *nāman*; *naš* vb. *bežati*, S. *naš*, *našati*; *nevo* adj. *nov*, S. *nava*; (u medijalnoj poziciji): *manuš* m. *čovek*, S. *mānuša*; *pani* f. *voda*, S. *pāniya*; (u finitnoj poziciji): *than* m. *mesto*, *prostor*, S. *sthāna* itd.

Fonem *n* u medijalnoj i finitnoj poziciji proistekao je iz staroindijskog *n*: *gono* m. *vreća*, S. *goṇa*; *gin* vb. *brojiti*, S. *gaṇ* itd.

Fonemu *n* u medijalnoj poziciji prethodi staroindijsko *jn*: *rani* f. *gospoda*, S. *rajnī*.

Fonemu *n* u medijalnoj poziciji prethodi staroindijsko *pn*: *suno* m. *san*, S. *svapna*.

Fonemu *n* u medijalnoj poziciji prethodi staroindijsko *ṅg*: *šing* m. *rog*, S. *srnga*;

Fonemu *n* u finitnoj poziciji prethodi *rn*: *kan* m. *uho*, S. *karṇa*.

Fonemu *n* u finitnoj poziciji prethodi *nd*: *ran* m. *prut*, S. *daṇḍa*.

Fonemu *n* prethodi staroindijsko *ny*: *men* f. *vrat*, S. *manya*.

(Fonemske grupe u romskom sa *n* predstavljaju poseban slučaj).

L

Alveolarni suglasnik *l* kao fonem zauzima sve tri pozicije u rečima romskog jezika, a podudara se sa staroindijskim *l* u većem broju slučajeva. Dosad smo imali prilike da upoznamo veći broj primera, kojima ćemo dodati još nekoliko: *la* vb. *uzeti*, S. *labh*; *lang* vb. *hramati*, *skakutati*, S. *langh*; *ladž* f. *stid*, S. *lajjā*; *umlal* m. *ugarak*, *žar*, S. *lal* vb. *sve-tlucati*, *goreti*, *ključati*, *postepeno sagorevati*.

Fonemu *l* u medijalnoj poziciji prethodi staroindijsko *ly*: *kaliko* a. *sutra*, S. *kalya*; zatim, staroindijsko *r*: *pale* a. *ponovo*, S. *pare*; *t*, *d*, ili *dh*, *th*: *alav*, vb. *zapaliti*, S. *ādah*; *gili* f.

pesma, S. gitī; *bilan* adj. rastopljeno, S. vedhani; *sovel* vb. spavati, S. sapat̄ha.

U finitnoj poziciji, fonemu *l* prethodi staroindijsko *d*: *bo* vb. umakati, S. vrud.

R RH

Zvučni alveolarni suglasnik *r*, koji se u romskom jeziku javlja ponekad u funkciji samoglasnika, kao fonem u romskom jeziku podudara se sa staroindijskim *r* u svim pozicijama: *raj* m. kralj, gospodin, S. rājan; *rat* f. noć, S. rātri; *čor-* vb. krasti, cur, corayati; *čhurik* f. nož, S. churikā; *čar* f. trava, S. kšara; *dur* a. daleko, S. dūra, itd.

Fonemu *r* prethodi staroindijsko *l* u ređim slučajevima: *barvalo* adj. bogat, S. balavat; *thar* m. kutnjak, S. tālu; *ruvli* f. štap, S. lakuti.

Fonemu *r* prethodi staroindijsko *t*: *kir* f. mrav, S. kiṭa, P. kida; *pariker* vb. zahvaliti(se), S. pratikṛ, pratikorati, P. padikarāi;

Fonemu *r* prethodi staroindijsko *t̄t̄*, *t̄h*: *kur* vb. imati spolni odnos, S. kuṭṭ, kuṭṭayati; *piri* f. lonac, S. piṭhari itd.

Fonemu *r* u pojedinim rečima prethodi staroindijsko *r*: *ruv* m. vulk, S. vṛka.

Ostali slučajevi još nisu u potpunosti razjašnjeni, pošto u nekim dijalektima pored *r*, postoji i aspirirani alveolarni suglasnik *rh*, koji je u izvesnim dijalektima nepoznat. Međutim, ovaj se fonem javlja u nekim jezicima iz novindijske grupe i sasvim je osnovano da postoji i u romskom jeziku, jer se u pojedinim instancama sa sigurnošću može utvrditi i njegovo istorijsko, staroindijsko poreklo. U najvećem broju slučajeva, fonemu *rh* u romskim rečima prethodi staroindijsko *d*, *d̄*, *dd*: *rhoj* f. kašika, S. darva, H. doī; *pirho* m. noga, S. pāda; *marho* m. hleb, S. maṇda, H. manda; *an-ro* m. jaje, S. anda, H. aṇda; *parhno* adj. beo, S. pāṇdu; *phurho* adj. star, S. vṛdda, P. vud-dhā, H. buddhā itd.

Da bi se ustanovio kriterijum za razlikovanje fonema *r* i *rh* neophodno je proučiti što veći broj primera u staroindijskim i srednjeindijskim jezicima, s jedne strane, i stanje u jezicima novindijske grupe, s druge strane.

F

Labi dentalni bezvučni strujni suglasnik *f* stranog je porekla. U rečima izvornog porekla fonem *f* javlja se vrlo retko, i to samo u nekim dijalektima kao što su, na primer, kalderaški, lovarski, tzv. burgijaški ili u idiomu Roma u Engleskoj. S druge strane, zastupljen je i u dijalektu Nurija, a takođe i u hindi i gudžarati jeziku, na primer. Prema tome, mišljenje lingvista da je suglasnik *f* u romskom nastao pod uticajem grčkog jezika ne mora biti posve prihvatljivo. Vrlo je verovatno da je na to imao najpre uticaj persijskog jezika.

Fonem *f* sreće se u inicijalnoj poziciji u reči *feder* adj. bolji, S. *bhadra*, comp. *bhadratara*, P. *bhadda*, *bhadra*.

Fonem *u* u medijalnoj poziciji stupio je umesto *v*, kao u složenici *jekfaratar*, odjednom.

U ostalim slučajevima fonem *f* srećemo u posuđenicama različitog porekla.

Z

Zvučni zubni strujni suglasnik *z* takođe je stranog porekla. Ušao je u romski jezik najverovatnije iz persijskog jezika. Sreće se samo u retkim slučajevima u rečima izvornog porekla, i to u pojedinim dijalektima.

Fonem *z* u inicijalnoj poziciji: *zar* f. dlaka (pod pazuhom i stidne), S. *jaṭa*.

Fonem *z* u medijalnoj poziciji, samo u nekim dijalektima: *gozvalo* adj. pametan (od *godī* f. mozak, pamet, S. *goda*, H. *gūdā*, *gūdī*).

U finitnoj poziciji: *diṣ* f. grad, naselje, namešništvo, sud, S. *diš* f. provincija, oblast, mesto, Phalura *diš*, *dēš*.

U ostalim slučajevima fonem *z* srećemo u posuđenicama različitog porekla, najčešće persijskog.

C

Piskavi, složeni suglasnik *c*, sliven od praskavog elementa *t* i strujnog *s*, takođe nije izvornog porekla. Kao fonem javlja se u malom broju reči izvornog porekla.

Fonem *c* u inicijalnoj poziciji *crd-* v. vući, preneti, prenositi, (stariji oblik *tird*, *tsird*), S. *tṛ*, *tarati*, preći, položiti, prevezati, nositi (preko), H. *tarnā*.

Fonem *c* u medijalnoj poziciji: *manca* (instrumental od *me, ja*); *amenca* (instrumental od *ame, mi*); *tumenca* (instrumental od *tume, vi*); *lenca* (instrumental od *von, oni*). Stariji oblici bili su *mandsa, mantsa; amendsa, amentsa; tumendsa, tumentsa; lendsa, lentsa*. Fonem *c* u ovoj poziciji nalazi se u svim imenicama ženskog i muškog roda plurala, kako izvornog tako stranog porekla, u instrumentalu.

Fonem *c* srećemo u posuđenicama različitog porekla. (Vrlo je frekventan u govoru Roma u Grčkoj).

ŋ

I, najzad, u osnovu fonološkog sistema romskog jezika ulazi još alofon *ŋ* (*ng*), koji se sreće u medijalnoj i finitnoj poziciji u rečima izvornog porekla. Npr. *angar* m. ugalj, *čungar* m. pljuvačka, *čang* f. koleno, *tang* adj. uzan itd.

ZAKLJUČAK

Lingvisti su utvrdili da se u jeziku dešavaju, i uvek će se dešavati, fonetske promene, pa se taj fenomen, uopšte uzev, može smatrati kao jedan od stalnih vidova govora. Upoređivanjem pojedinih fonema sa onim što su oni pre bili, znači ustanoviti izvesnu dijahroniju. To omogućava da se ustanovi kriterijum po kojem se može prepoznati šta pripada određenom jeziku, a šta mu ne pripada. Služeći se „fonološkim mikroskopom“ pokušao sam da izložim fonološki sistem romskog jezika zajednički svim dijalektima i narečjima.

Njega sačinjavaju samoglasnici i suglasnici koji se, kao što je već potvrdilo iskustvo mogu obeležavati znacima latiničnog pisma.

Samoglasnici: a, e, i, o, u.

Suglasnici: p, ph, b, t, th, d, č, čh, dž, k, kh, g, s, š, v, h, j, m, n, l, r, rh, x, f, z, c.

Dakle, pet samoglasnika i dvadesetšest suglasnika.

Bez obzira što neki od suglasnika (*x, f, z, c*) nisu izvornog porekla, oni su već postali deo unutrašnjeg sistema romskog jezika. (Unutrašnjeg — u smislu kako objašnjava Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1977, str. 83).

Pored pomenutih samoglasnika i suglasnika, koji čine osnovu fonološkog sistema romskog jezika, istraživači su, zavisno od informanta i

dijalekta koji su istraživali, ustanovili još neke glasove koji se ostvaruju kao fonemi u romskim rečima. Na primer, *ć, čh, ž, žj, šj, dž, lj, nj*, ili muklo *i*, koje se, prema transkripciji naučnog društva u Liverpulu *Gypsy Lore Society* obeležava znakom debelog jera, kao i više fonemskih grupa. Međutim, neki od ovih fonema rezultat su glasovnih promena, pre svega, palatalizacije (*k, kh, g, d*, ispred *i* ili *e* menjaju se u *ć, čh, d*) ili jotovanja. Ove glasovne promene zahvatile su samo pojedine dijalekte, najviše one koji su izloženi uticajima slovenskih jezika, ali još nisu izazvale strukturne promene. Ako se, dakle, imaju u vidu ove činjenice, onda se ovi, kao i ostali glasovi mogu potpuno zanemariti. Šta više to je neophodno učiniti, ukoliko se želi ostvariti standardni romski jezik. U protivnom, moralo bi se tragati za rešenjima idući od slučaja do slučaja čak u okviru jednog dijalekta, a da ne govorimo o različitim dijalektima.

Polazeći od toga, pokušavam da shvatim teškoće na koje je ukazao akademik Rade Uhlik u ogledu „Zapažanja o romskim glasovima”. Međutim, teško je razumeti i složiti se sa sudom koji je izložio na kraju navedenog rada: „Ruku pod ruku sa opštom tjelesnom degeneracijom, naročito manjih, izolovanih čeragaških romskih zajednica, ide, naravno, i degeneracija njihovih tjelesnih organa. Kada se tome zlu pridruže nemarnost i aljkavost kojom Romi oštro odudaraju od svoje inordne sredine, koja je kulturno uzdignuta; onda se ne treba čuditi što njihov govor u svakom pogledu postepeno propada”. I dalje, „labava artikulacija konsonanata i neka kriminalna bezbrižnost, to su vinovnici svih deformacija i tzv. korupcije oblika u leksičkoj riznici tog primitivnog svijeta. O degeneraciji govornog oruđa govori nam, pored mnogih loših znakova, i regresija dentala... Kao što se, recimo, etničke grupacije koje degenerišu, ističu brojnim, ali kvalitetno slabim potomstvom, tako se, slično tome, i rječnik pojedinih romskih zajednica odlikuje nesrazmjerno velikim izborom paralela i nijansi koje su, međutim, često morbidne i otpadne”. (str. 263, 264.)

Izloženi sud neodrživ je sa stanovišta savremene lingvistike i najblaže rečeno, predstavlja svojevrсну predrasudu.

Romska gramatika, čiji su autori Krume Kepeski i Šaip Jusuf (Naša knjiga, Skopje, 1980.), ružan je spomenik neukosti i neznanja. To zapravo i nije gramatika romskog jezika, već neuspeo pokušaj prevoda makedonske gramatike na romski jezik. Stoga je bespredmetno raspravljati o toj knjizi.

Najpouzdaniji vodič kroz romski jezik predstavljaju citirana dela Potta, Miklosicha, Sam-

psona i Turnera. Ali, po svemu sudeći, ni Pott, ni Miklosich, ni Sampson, ni Turner nisu govorili romski jezik. Njihova zapažanja i zaključci zasnovani su na ranijim istraživanjima. (Pott je, na primer, koristio radove Graffundera i Rüdigera, naročito Richarda Pischela). Usled toga, ponekad se događalo da pojave zamagle suštinu ili da se deo uzme za celinu, *pars pro toto*, što se inače često sreće i u savremenim istraživanjima romskog jezika. Na žalost, ovom prilikom ne mogu se upuštati u to, jer bi, s obzirom na broj radova, to iziskivalo veoma mnogo vremena i prostora.

ALFABET ROMSKOG JEZIKA

Na kraju ovog rada želim da predložim alfabet romskog jezika. Polazeći od ovog istraživanja, *alfabet romskog jezika* treba da sačinjavaju slova po sledećem redosledu:

A	a	L	l
B	b	M	m
C	s	N	n
Č	č	O	o
Čh	čh	P	p
Dž	dž	Ph	ph
D	d	R	r
E	e	Rh	rh
F	f	S	s
G	g	Š	š
H	h	T	t
X	x	Th	th
I	i	U	u
J	j	V	v
K	k	Z	z
Kh	kh		

Literatura

- 1) Chaturvedi, Mahendra — Dr Tiwari, Bholánath *A shorter hindi-english dictionary*, New Delhi, 1976.
- 2) Gonda, J., *Kurze Elementar-Grammatik der Sanskrit — Sprache*, IV Auflage, Leiden, 1963.
- 3) Kostić, Đorđe, Mitter, Alokánanda and Rastogi, K. G. *A Short Outline of Hindi Phonetics*, Indian Statistical Institute, Calcutta, 1975.
- 4) Miklosich, Franz *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*, Akademie der Wissenschaften, Wien, Bd. VII, VIII, XXI.
- 5) Pott, August Fridrich *Die Zigeuner in Europa und Asien*, I, II, Halle 1844—1845.

- 6) Rishi, W. R. Romani, Punjabi *English Dictionary*, Patiala, Punjab, 1981.
- 7) Sampson, John *The Dialect of the Gypsies of Wales*, Oxford, University Press, 1968.
- 8) Смирнов Ю. А. Граматика ЯЗЫКА ПАНДЖАБИ, Академия наук СССР, Москва 1976.
- 9) Uhlik, Rade *Zapažanja o romskim glasovima*, ANU BiH Godišnjak — XIX, Sarajevo, 1981.
- 10) Williams, sir M. Monier *A Sanskrit — English Dictionary*, Oxford, 1899.

ZAMENICE

Lične zamenice u romskom jeziku imaju tri lica, dva roda, muški i ženski, dva broja, singular i plural.

PARADIGMA ME (JA)

Me je lična zamenica prvog lica jednine, muškog i ženskog roda. Etimološko poreklo lične zamenice *me* je sanskrtška osnova *ma* izvedena od instrumentala sg. *mayā* lične zamenice *aham* (ja). (N. V. aham, A. mām, ma, I. mayā, D. mahyam, me, Ab. mat, G. mama, me, L. mayi). S obzirom na to, ova lična zamenica slična je sa zamenicama prvog lica jednine u hindskom (*main*), hindustanskom (*maiñ*), maratiju (*mi*, *mu*), pandžabskom (*mē*), bengalskom (*mui*) ili nepalskom (*ma*). Romska lična zamenica *me* ima sličan oblik i sa zamenicom ja u dijalektima gārōdī (*mi*), myanwālē (*me*), kanjari (*mai*), qusai (*nai*) i slikalgarī (*mi*). Pomenute dijalekte lingvisti ubrajaju u „romski jezik” na indijskoj teritoriji. U ostalim romskim dijalektima u Indiji lična zamenica ja po obliku je slična, recimo, zamenici *huñ* (ja) u gudžarati jeziku: odkī (*he*), sasī (haū), kolhati (hū), nāṭi (hū).

Inače, zanimljivo je pomenuti da lična zamenica ja u govoru sirijskih Roma, Nawar, glasi *āma*. (Fonem *a* u inicijalnoj poziciji je prosteza). A u jeziku jermenskih Roma, Boša, *merav* — *as*. (*as* je sufiks).

Deklinacija: N. *me* (emfatičko maj, maja); V. — A. man; I. manca; D. mange (mangi, mandji); Ab. mandar; L. mande; G. miro, moro. (U romskom, kao i nekim drugim savremenim indijskim jezicima ne postoji pravi genitiv; to nije pravi padež, već prisvojna zamenica koja se slaže sa imenicom u rodu i broju).

PARADIGMA TU (TI)

Tu je lična zamenica drugog lica jednine, muškog i ženskog roda. Njena osnova je sanskrtski nominativ *tvam*, ti. (N. V. *tvam*, A. *tvām*, *tvā*, I. *tvayā*, D. *tubhyam*, te, Ab. *tvat*, G. *tava*, te, L. *tvayi*); prakrit: *tumam*, *tum*, *tuham*; hindi: *tūm*, pandžabi: *tū*; marati: *tu*; gudžarati: *tuñ*, *itd.* Romska lična zamenica slična je zamenici *ti* i u dijalektima odkī (*tu*), *sasī* (*taū*), *kolhati* (*tū*), *gārōdī* (*tū*), *myanwalē* (*tu*), *kanjarī* (*taī*, *tū*), *qasaī* (*tū*), *sikalagarī* (*tū*). Odstupanja se javljaju u poddijalektu *kanjarī*, zastupljenom u Belgaumu (*yō*) i dijalektu *nāṭi* (*nū*).

Genetsku sličnost pokazuje i zamenica *ātu* sirijskih Roma (*a* u inicijalnoj poziciji je prosteza), dok u govoru Boša lična zamenica *ti* glasi *terav* — *əd*. (*Terav* je osnova, a *əd* sufiks).

Deklinacija: N. *tu* (emfatički oblik tuja); V. *ej*, *tu!*; A. *tut*; I. *tusa* (*tuha*, *toha*); D. *tuke* (*tuki*, *tutji*, *toke*); Ab. *tutar* (*toter*); L. *tute*; G. *tiro* (što je u stvari prisvojna zamenica čije su varijante *tro*, *tlo*, *to*, *čo*).

PARADIGMA AME (MI)

Ame je lična zamenica prvog lica plurala, muškog i ženskog roda. Njeno je poreklo u sanskrtsko-vedskom *asme*. (N. V. *vayam*, A. *asman*, *nah*, I. *asmabhih*, D. *asmabhyam*, *nah*, Ab. *asmat*, G. *asmakam*, *nah*, L. *asmasu*); prakrit: *amhe*. I lična zamenica *ame* sličnog je oblika zamenici *mi* u hindskom (*ham*), marati (*amhi*), gudžarati (*ame*). U pomenutim dijalektima, odkī (*ami*), *sasī* (*ham*), *kolhati* (*ham*), *gārōdī* (*ham*), *myanwalē* (*hame*), *kanjarī* (*hame*), *nāṭi* (*kham*), *qasaī* (*ham*), *sikalagarī* (*ham*).

U pojedinim dijalektima romskog u evropskim zemljama lična zamenica prvog lica plurala glasi *amen*, *jamen*, *jame*, *hamen*; u govoru sirijskih Roma *ātme*, a u govoru Boša *merav-toṅkad*. (*əd* je sufiks).

Deklinacija: N. *ame* ('me); V. —; A. *amen* ('men); I. *amenca* (*amentsa*, *amensa*); D. *amenge* (*amengi*, *amendi*, *amendje*); Ab. *amendar*; L. *amende*; G. *amaro*.

PARADIGMA TUME (VI)

Tume je lična zamenica drugog lica plurala, muškog i ženskog roda. Njeno poreklo je sanskrtsko *tusme*, čija je osnova *tva*, mnogi, drugi. Prakrit: *tumhe*; hindi: *tumhārā*; pandžabski: *tusī* (*tusā*); marati: *tumhi*; hindustani:

tum; gudžarati: *tame*. Lična zamenica drugog lica plurala slična je po obliku i u dijalektima odkī (*tumī*), sasī (*tam*), kolhati (*tam*), gārōdī (*tum*), myanwalē (*tumē*), sikalgarī (*tum*).

U govoru sirijskih Roma, lična zamenica drugog lica plurala glasi *ātme*, dok u govoru Boša *teray-toḡk-əd*. U pojedinim romskim dijalektima u Evropi lična zamenica drugog lica plurala ima i sledeće oblike: *tumen* (gurbetski), *teme* (manuš).

Deklinacija: N. *tume*; V. ej, *tume!*; A. *tumen*; I. *tumenca* (*tumentsa*, *tumensa*); D. *tumenge* (*tumengi*, *tumendi*, *tumendji*); Ab. *tumendar* (*tumender*); L. *tumende* (*tumendi*); G. *tumaro*.

LIČNE ZAMENICE TREĆEG LICA

Lične zamenice trećeg lica u romskom jeziku javljaju se u različitim oblicima. Slično je i u novindijskim jezicima. Da bi se to razumelo, neophodno je imati u vidu opšta lingvistička saznanja, s jedne strane, i sa druge, prirodu ličnih zamenica trećeg lica u romskom jeziku. Emil Benvenist je, recimo, ukazao da, u stvari, treće lice predstavlja neoznačen član lične korelacije. Usled toga su u formalnoj klasi zamenica, takozvane zamenice „trećeg lica” potpuno različite od *ja* i *ti*, različite po svojoj funkciji kao i po svojoj prirodi. (Emil Benvenist, *Problemi opšte lingvističke*, Nolit, Beograd, 1975. str. 196). Lične zamenice trećeg lica u romskom nastale su od pokaznih zamenica. Ili, tačnije rečeno, pokazne zamenice preuzele su funkciju zamenica trećeg lica, pa ispunjavajući pravilnost formalne strukture i izvesne simetrije, stvaraju utisak tri koordinirana lica.

PARADIGMA VOV (ON)

Vov je lična zamenica trećeg lica jednine, muškog roda. Njene su varijante *vo*, *vou*, *ov*, *o*, *jov*, *jop*, *hov*.

Slični oblici postoje u savremenim indijskim jezicima i dijalektima: hindi* (*vah*), hindustani (*vo'h*), bengali (*o*), pandžabi (*o'*, *e'*), gārōdī=kanjari (*vo*), sasī (*uh*, *buh*), myanwalē (*ū*), kolhati (*ō*).

U govoru sirijskih Roma, lična zamenica trećeg lica jednine, muškog, ženskog i srednjeg roda, glasi *pānjān*, a u govoru Boša *hev* —*ə*.

*) U hindskom i pandžabskom jeziku postoji takozvani bliži i dalji plan. Usled toga, hindi ima dva oblika lične zamenice trećeg lica jednine i množine: *vah* (bliži plan, intimniji odnos) u značenju on, ona, ono; i (dalji plan, formalni odnos) *je*, *je log*, onaj (tamo); množina: *ve*, *ve log*; *je*, *je log*. Ova dva plana uticala su, izgleda, da se u romskom jave varijante lične zamenice trećeg lica jednine i množine.

Oblik *vov* trebalo bi, po mome sudu, da bude standardni oblik, jer je u tom obliku lična zamenica trećeg lica jednine, muškog roda, najrasprostranjenija u romskom jeziku.

Deklinacija: N. *vov*; V.-; A. les; I. lesa (leha); D. leske (lesti, lešće); Ab. lestar (lester); L. leste; G. lesko (leskero).

PARADIGMA VOJ (ONA)

Voj je lična zamenica trećeg lica jednine, ženskog roda. Njene su varijante *voi*, *joi*, *jo*, *oj*, *hoj*.

Oblik *voj*, iz gore navedenih razloga, trebalo bi da postane standardni.

Deklinacija: N. *voj*; V.-; A. la; I. lasa (laha); D. laki (latji); Ab. latar; L. late; G. lako (lakero).

PARADIGMA VON (ONI)

Von je lična zamenica trećeg lica množine, muškog i ženskog roda. (U pojedinim dijalektima, postoji i lična zamenica trećeg lica množine ženskog roda: *ola*). Njene su varijante *on*, *ol*, *vone*, *jou*, *jon*, *jone*, *hon*. Slične oblike imaju hindi, hindustani, dijalekt kolhati (*ve*) a kanjari (*wo*). (U ostalim navedenim dijalektima lična zamenica trećeg lica jednine, muškog i ženskog roda, poklapa se sa ličnom zamenicom trećeg lica množine; Isti slučaj javlja se i u govoru sirijskih Roma).

U govoru Boša, lična zamenica trećeg lica množine, za sva tri roda, glasi *hev-avtonk-o*.

Von bi trebalo da postane standardni oblik.

Deklinacija: N. *von*. V.-; A. len; I. lenca (lentsa, lensa); D. lengi (lendji); Ab. lendar; L. lende; G. lengo (lengero, lendjiro).

LIČNE ZAMENICE SA SUFIKSOM — DA

Osim paradigmatičnih oblika i navedenih varijanti, u romskom postoje i lične zamenice sa sufixom *-da*: *me-da* (ja); *tu-da* (ti); *vov-da*, *ov-da* (on); *voj-da*, *oj-da* (ona); *von-da*, *on-da* (oni); i reče, *'menda* (mi); *tumen-da*, *tume-da* (vi). (Čini se, da bi najadekvatniji prevod bio „ja, lično”, „ti, lično” itd.

U romskim narodnim pričama i bajkama, koje je sakupio Rade Uhlik, mnoštvo je ovakvih primera: „Kaj *me-da* šaj sa e čeresće buča čerav, svršov” (Ja mogu sve kućne poslove da radim, svršim). „Šaj vi *tu-da* te kamaha” (Možeš i ti, ako hoćeš). „*Vojda* phenel, pale phenel, ta te o dad činel laće o perce

Finist, sivi soko" (Ona kaže, i opet veli, da joj otac kupi perce Finist, sivoga sokola). „Uštili voj-da e detharin haj djeli kav prozoro..." (Ona je poranila i prišla prozoru...). „Dija vov-da pe gova prozoro ta sa pharadilo" (On je udario o prozor i sav se izubijao). „Lija o Petre kaš thaj vov-da phadjel thaj thoda jek bari jag" (Uze Petar drva, pa ih on isitni i naloži veliku vatru). „Dičhel tela gov kaš praxo thaj vačarda vov-da" (Kad je ugledao ispod tog drveta pepeo, on progovori). „Dje po dje, von-da barile" (Dan za danom, i oni su porasli).

Zamenice ovoga tipa mogu se vrlo često čuti u govoru Roma u Skoplju, na primer, ali i u mnogim drugim mestima.

U publikovanim radovima o romskom jeziku lične zamenice sa sufiksom *-da* takoreći se ne spominju, pa je ova pojava ostala potpuno nerazjašnjena.

Sufiksi, kao što je već navedeno, javljaju se redovno u govoru jermenskih Roma, Boša. (Lične zamenice završavaju se sufiksima *as*, *ad*, *a*). Međutim, priroda i funkcija ovih sufiksa nije razjašnjena, a pogotovu je izostalo poređenje sa sufiksom *-da* ličnih zamenica u jeziku evropskih Roma. Rečnik *calo* (dijalekt španskih Roma) pokazuje da se pojedine zamenice, takođe, završavaju sa sufiksom, na primer, *tuques* (*ti*).

Da li neki od ovih sufiksa ličnih zamenica postoji u nekom od savremenih indijskih jezika? Pre svega, u onim koji su u genetskoj srodnosti sa romskim; dakle, hidskom, hindustanskom, maratiju, gudžaratskom ili pandžabskom?

Na osnovu literature i građe kojom raspolazem, utvrdio sam da se sufiks (ili posleslog) *-da* javlja u pandžabskom jeziku. Ovaj sufiks uspostavlja relaciju i saglasnost sa ličnom zamenicom, i po pravilu s njim se završava lična zamenica trećeg lica, jednine i množine, a može da menja rod i broj: *-da: dī, de, diā, dīā*. (Ю. А. Смирнов, *Грамматика языка панджаби*, Академия наук СССР, Издательство „Наука“, Москва, 1976. стр. 174).

Smirnov ne razjašnjava poreklo sufiksa *-da* (ili, poslesloga, kako ga naziva). No čini se da ovaj sufiks potiče od sanskrtске zamenice *adās*, taj, onaj; on. (Pored ove, u sanskrtu postoji i zamenica *tad*, ovaj, on, na čijoj osnovi *ta* — kako je objasnio Miklošič — počiva akuzativ zamenice trećeg lica muškog roda, *les* (njega), dok akuzativ zamenice ženskog roda *la* (nju) i akuzativ zamenice trećeg lica plurala *len* (njih) počiva na osnovi *tam*).

Pomenuti sufiks *-da* javlja se i u pokaznim zamenicama: 1/ u dijalektima Roma Ukrajine i južne Rusije: *kadava, kada, kadau*, taj; *kadia*, ta; *kodova, koda, kodu*, onaj; *kodia*, oni; 2/ u govoru nemačkih Sinta: *dava*, taj, ovaj; *daia*, ta, ova; *dova*, onaj; *doja*, ona; 3/ u govoru Lovara: *kado*, taj; *kadi*, ta; *kadala*, ti; *kodo*, onaj; *kodi*, ona; *kodola*, oni; 4/ u gurbetskom: *gadava*, taj; *gadija*, ta; *gadala*, ti; *godova*, onaj; *godoja*, ona; *godola*, oni.

Usled glasovnih promena, koje su pratile opšte pojave u razvitku glasova (s jedne strane, apokopa, sinkopa i afereza, i sa druge, prostreza, epenteza i epiteza) javile su se mnogobrojne varijante pokaznih zamenica. (Vidi: Rade Uhlik, *Srpskohrvatsko-Romsko-Engleski Rječnik*, Svjetlost, Sarajevo, 1983).

Sufiks *-da* javlja se još u pokaznim zamenicama sa dva značenja, pokaznim i količinskim: *gadibor*, *ovoliki*, *gadibori*, *ovolika*, *gadibore*, *ovoliki* (deminutivi: *gadibororo*, *gadiborori*, *gadiborore*). Morfem *-bor*, koji u romskom jeziku nema značenje, nastao je, po svemu sudeći, od sanskrtskog *bhoh*, on; zamenica *bhoh* nastala je kontrakcijom od *bhavas*; nominativ, *bhavat*, Vi, zamenica kojom se izražava poštovanje prema nekome. Ova zamenica sa pokaznim i količinskim značenjem u romskom jeziku se koristi i kao upitna (*gadibor? koliko?*). Iz pomenutih razloga i neprecizne upotrebe i za zamenicu ove vrste postoje različite varijante, što je slučaj, samo u manjoj meri, i sa zamenicom treće vrste, takođe sa dva značenja, pokaznim i kakvoćnim: *asavo*, *ovakav*; *asavi*, *ovakva*; *asave*, *ovakvi*. Ova zamenica potiče od sanskrtske *asau*, onaj; pali *asu*, *asuka*.

POVRATNA ZAMENICA PES

Povratna zamenica *po* nastala je od sanskrtske *ātman*, duša, sam (self) (P. *appā*, *āpī*, H. *āp*). Međutim, dok se sanskrtska zamenica koristi za sva tri lica i roda, romska služi samo za treće lice, muškog i ženskog roda, najčešće u obliku *pes*. Oblik *pes* (sebe) je akuzativ od *po*, i približno odgovara sanskrtskom genitivu *ātmanas*, P. *appānassa*.

Deklinacija: N. *po*; V.-; A. *pes*; I. *pesa* (*peha*); D. *peske* (*peski*); Ab. *pestar* (*pehtar*); L. *peste* (*pehte*); G. *pesko* (*peskoro*).

Plural: N. *pe*; V.-; A. *pen*; I. *pensa* (*penca*); D. *penge* (*pengi*); Ab. *pendar*; L. *pende*; G. *pengo* (*pengoro*).

U lovarskom i gubertskom dijalektu koriste se pojedini oblici plurala (*penge*, *pendar*, *penca*), dok su ostali oblici u rednoj upotrebi.

Od povratne zamenice *po* (*pe*) nastala je privedska zamenica *piro* (*svoj*), *piri* (*svoja*), *pire* (*svoji*), koja se upotrebljava samo za treće lice jednine i množine.

Povratna zamenica *po* redovno se koristi sa povratnim glagolima, ali može da se upotrebi i uz sve ostale glagole. (Za prvo i drugo lice jednine i množine koriste se odgovarajući oblici ličnih zamenica *me*, *tu*; *ame*, *tume*).

